

Visy Zsolt (1944) régész, muzeológus, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa. Kutatási területe a római régészet, ezen belül leginkább a hadsereg történet és a határvédelem.

Legutóbbi írása az *Ókorban* (Pozsárkó Csabával és Tóth István Zsolttal közösen):

Sopianae: a cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról (2007/3).

A dáko-román kontinuitás: legenda vagy valóság?

Visy Zsolt

Meglepetéssel lehet tapasztalni, hogy nagyjából két évtizeddel azután, hogy végzetesen meggyengült és visszaszorult a dáko-román kontinuitás még román kutatók által is gyakran legendának tartott elmélete, ez a tény még a magyar tudományos köztudatban sem terjedt el, nem beszélve a laikus rétegekről Magyarország- és Románia-szerte. Pedig már a román szakmai világ, elsősorban a fiatalabb generáció is elfogadja ezt, és a publikációkban egyre visszafogottabb állásfoglalásokat lehet olvasni. A téma fokozatosan lekerül a tudományos kutatás napirendjéről. A nézetek változásának oka és eredete a politikai fordulat révén kitért szakmai világgal való komolyabb szembesülés lehet, de nem utolsósorban annak a felismerése, hogy cáfolhatatlan érvek ellenében nem lehet semmilyen hipotetikus elméletet hosszú távon fenntartani.

A dáko-román kontinuitás elmélete több töről fakad, és története során többször változott. Az alapja természetesen az, hogy Traianus (Kr. u. 98–117) 101–106 között két véres hadjáratban leverte Decebalus dák királyságát, és megalapította Dacia tartományt.¹ A provincia végleges, az addiginál kisebbre méretezett formáját utóda, Hadrianus (Kr. u. 117–138) alakította ki, és Aurelianus (Kr. u. 270–275) volt az a császár, aki 271-ben tudatosan kiürítette a már 15 éve gyakorlatilag elveszett tartományt. A dáko-román kontinuitás elmélete azt vallja, hogy a tartomány lakossága alapvetően dák eredetű, de latinul beszélő lakosságának nagy része megmaradt szülőföldjén, Erdélyben, és a román nép magját alkotja.

Arra már a középkorban is többen felfigyeltek, hogy az Erdélyben élő románok a latinnal rokon nyelven beszélnek. Antonio Bonfini és a humanisták számára nem volt kérdéses, hogy ezek a románok az egykori Dacia lakóinak távoli utódai. A 18. századtól kezdve a román irodalomban is felbukkanó elmélet a 19. században kapóra jött az Erdély tulajdonjogáért folyó küzdelemben, hiszen ezek szerint a magyaroknál régebben Erdélyben élő románoknak van előjoguk ehhez a földhöz. A 20. század újabb fordulatot hozott. Az egyébként kitűnő ókortörténész professzor, C. Daicoviciu kifejtette, hogy nem egyszerűen a latin nyelvű provinciális lakosság a román nép őse, hanem a rómaiak által leverte dákok.² Elmélete szerint a dákok nagyon fogékonyak voltak a római kultúrára, és intenzív kapcsolatuk révén már meghódításuk előtt megindultak a romanizáció útján, a tartomány lakóiként pedig hihetetlen gyorsasággal és alaposan elsajátították és átvették a latin nyelvet, majd pedig a tartomány kiürítése idején dákokra való tekintettel tömegesen maradtak vissza a feladott tartományban. Igaz, hogy a népvándorlás évszázadaiban germán, szláv és avar tömegek éltek Erdély területén a magyarok bejöveteleig, de ez nem volt rájuk hatással, mert a hegyekbe húzódva megőrizték latin nyelvüket és kultúrájukat az idegen hatásoktól. Alföldy Géza a dákok tömeges továbbélésének, a feladást követően a provinciában való maradásuknak és a nyelvi-kulturális önazonosságuk évszázadokon keresztül való változatlan megőrzésének hipotézisét egy kritikus írásában román csodának nevezte.³

Az utolsó megállapítás kétségtelenül igaz, mert a román nyelvet valóban nem érte a népvándorláskorban germán és avar hatás, a szláv azonban nagymértékben hatott rá, de nem azért, amiért az elmélet kitalálója gondolta, hanem azért, mert a románok ősei akkoriban még a Dunától délre éltek, elsősorban Makedónia és Albánia térségében.

De nemcsak ez a tétel hibás, hanem a többi is. Érdeemes sorra venni őket.

Daciának mind a meghódítása, mind a kiürítése különleges körülmények között zajló egyedi folyamat volt, amit alig lehet más római tartomány sorsával összehasonlítani. A Kr. u. 101–106 között lezajlott két véres háborúban Eutropius történetíró szerint a tartomány férfilakossága legnagyobb részét elvesztette a harcokban, a tömeges öngyilkosságuk miatt vagy azért, mert elmenekültek, ezért Róma más tartományokból kényszerült tömeges betelepítésekkel a népességet pótolni.

[Traianus] Daciam Decibalo victo subegit, provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taifali, Victoali et Tervingi habent. Ea provincia decies centena milia passuum in circuitu tenuit [...]. Idem de Dacia facere conatum amici [Hadrianum] deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur, propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

Decebal legyőzésével [Traianus] leigázta Daciát, és létrehozta a provinciát a Duna túlsó partján, ahol most a taifalok, victoalok és a tervingek laknak. Ez a tartomány ezer mérföld kerületű volt [...]. [Hadrianust] barátai lebeszéltek arról, hogy Daciával is ez történjen, nehogy a barbárok kezébe kerüljön a sok római polgár; mivel Traianus Dacia legyőzése után hatalmas embertömeget telepített át oda a Római Birodalom egész területéről, hogy legyen, aki műveli a földeket és lakja a városokat. Dacia ugyanis a Deceballal vívott hosszadalmas háborúban elvesztette férfilakosságát.

Eutropius: *Brev.* VIII. 2; 6

Traianus *forum*ának híres oszlopa is ezt mutatja a fríz utolsó jeleneteiben. Kérdés tehát, hogy milyen arányban maradtak, ha egyáltalán, dákok az új tartományban. A nézetek meglehetősen eltérők, és erősen befolyásolta őket megfogalmazójuk nemzeti hovatartozása. A román tudományos álláspont szerint továbbra is jelentős dák tömegek éltek a tartományban elsősorban a vidéki településeken, amire régészeti bizonyítékokat is találtak. Igaz, hogy a leleteknek alig 20 százaléka mutat bennszülött eredetet, de kétségtelen, hogy teljes népességcseréről nem lehet beszélni. Bár a negyvenes években a hajdani magyar vitapartner, Alföldi András professzor ugyancsak számolt bennszülött továbbéléssel, ennek arányát alacsonyra becsülte.⁴ Sokat mond ebben a tekintetben az, hogy más tartományoktól eltérően itt nem jöttek létre *civitas*-szervezetek, amelyek a bennszülött törzsek és közösségek provincián belüli belső önkormányzati szervezetei.

Az is a továbbélés alacsony szintjére utal, hogy a daciai feliratok névanyagában minimális a dák eredetű nevek aránya.⁵ A latin nevek túlsúlya mellett előfordulnak görög, illyr, kelta és thrák nevek, és az utóbbiakon belül különíthető el több-kevesebb biztonsággal a dák nevek csoportja, amely nem haladja meg a negyvenet. Ez rendkívül kevés, nem elegendő a dák továbbélés bizonyítására. Daicovicu professzor ezt a nehézséget azzal hidalta át, hogy feltételezte: a dák népesség a vidéki településekre visszahúzódva alig állított feliratot.⁶ Ha azonban így lett volna, ami egyébként elképzelhetetlen, hogyan lehetséges az, hogy szerinte a tartomány feladása idején mégis elrómaia-

sodott, csak latinul beszélő dáko-római népesség lakta a tartományt? Hogyan tudta a rómaiaktól visszahúzódva élő őslakosság nagyjából 150 év alatt nemcsak tökéletesen elsajátítani a latin nyelvet, hanem a sajátját teljesen földadni és elfelejteni, hiszen a mai román nyelvben nincs egyetlen, dák nyelvből származó szó, kifejezése sem?! Ezen a helyzeten az sem változtat, hogy tudjuk, Commodus (Kr. u. 180–193) 10 000 szabad dákot telepített be a tartományba.

A dáko-román eredetelmélet a provincia kiürítésével kapcsolatos viták ellenérveit sem állja ki. A Kr. u. 3. század közepére megváltozott a helyzet a Duna-vidéken. A germán törzsek északról és keletről való folyamatos beáramlása a korábban a római *limes* mentén élő népeket két tűz közé szorította. Első ízben a 2. század közepén robbant ez a bomba a 167–180 között lezajlott markomann–szarmata háborúban, ami óriási pusztulásokat hozott Noricum, Pannonia, Dacia és Moesia tartományokban. A háborút ugyan Róma győztesen fejezte be, és a békekötésekben rögzített szövetségi rendszerben biztosította hegemoniáját a határ menti népek fölött, a Kr. u. 3. század negyvenes éveiben kezdődő újabb nyomást már nem bírta kivédeni. Az évtizedekig tartó zilált, veszteségekkel és vere-ségekkel teli harcokba belerokkant a birodalom, és csak Aurelianus és utódai tudták megállítani és visszafordítani ezt a folyamatot. A reorganizáció nem járt áldozatok nélkül. Kr. u. 260-ban Róma kiürítette Germania és Raetia Rajnától keletre és a Dunától északra fekvő területeit, 271-ben pedig Aurelianus jutott arra a döntésre, hogy a mintegy 15 éve germánok-dúlta Daciát kiüríti, vidéki és városi lakosságát pedig a Duna déli partján létrehozott Dacia nova tartományba telepíti: „Amikor Moesia és Dacia pusztulását látta, a Traianus által alapított Dunán túli Daciát a hadsereg és a lakosság kivonásával feladta, mivel nem bízott abban, hogy meg tudja tartani, és az onnan kitelepített népességet Moesiában telepítette le, és ezt, amely most a két Moesiát elválasztja egymástól, saját Daciájának nevezte el” (*SHA Vita Aureliani* 39, 3).

A Serdica (a mai Szófia) központtal létrehozott tartomány ettől kezdve leválasztotta egymástól Alsó- és Felső Moesiát.

[Aurelianus] Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retinere, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in laeva.

Dacia provinciát, amelyet a Dunán túl Traianus hozott létre, feladta, mivel egész Illyricum és Moesia pusztult, és nem bízott abban, hogy megtartható. A Dacia városaiból és földjeiről kivont rómaiakat Moesia közepén telepítette le, és ezt Daciának nevezte, amely most elválasztja egymástól a két Moesiát és a tengerbe folyó Danubiusnak a jobb partján van, míg korábban annak bal partján volt.

Eutropius: *Brev.* IX. 15

A vita arról folyik, hogy milyen mértékben történt meg a tartomány kiürítése, lakosainak áttelepítése. Előjáróban le kell szögezni, hogy Dacia elvesztése nem úgy történt, mint számos más tartományé, ahol fokozatosan halt el a római közigazgatás és élet, és ahol a népesség túlnyomó többsége helyben maradv

igyekezett megbirkózni az új helyzettel, hanem egy még erejében lévő állam császári intézkedésére, áttelepítve őket a birodalom egy biztonságos helyére. Az ellentétes nézetek között ebben az esetben is valamiféle kompromisszumos megoldás a helyes, hiszen az élet rendjének ez felel meg a legjobban: a lakosság többsége nyilvánvalóan biztonságot választotta, és csak kevesek döntöttek úgy, hogy helyben maradva bizonytalan és veszélyes jövőnek teszik ki magukat.

A kérdés tehát az, hogy a bizonytalan nagyságú, de mindenképpen csekély létszámú, helyben maradó, latinul beszélő provinciális lakosság meg tudta-e őrizni önazonosságát a népvándorlások évszázadaiban, vagy sem. A dáko-román elmélet szerint, mint láttuk, igen, mert a hegyekbe húzódva elkülönült, és ellenállt az egymást követő különböző néphullámoknak. Ez azonban több okból teljességgel lehetetlen. Ennek elfogadása ahhoz az abszurd ellentmondáshoz vezetne, hogy a nyelvét teljességgel feladó dák őslakosság a tökéletesen elsajátított latin nyelvhez viszont annyira ragaszkodott, hogy évszázadokon keresztül semmilyen más nyelvi hatást nem fogadott be.

Erdély lakossága gyökeresen kicserélődött a Kr. u. 3. században. Északról a vandálok és a gepidák, keletről a gótok nyomultak be és vették birtokba a területet, a gótok elfoglalták a Román Alföldet a szarmata roxolánoktól, és éltek ott háromszáz éven keresztül mint a terület urai. Nyilvánvaló, hogy ilyen környezetben a maradék provinciális lakosság nem őrizhette meg önazonosságát, már csak azért sem, mert a hegyek és a hegyi fennsíkok télen lakhatatlanok, ha pedig évente lekényszerültek a völgyekbe, óhatatlanul találkozniuk kellett a terület új uraival. A tarthatatlan hipotézis ellen szól az is, hogy a román nyelv nem rendelkezik ebben az időben átvett germán nyelvi hatással. Ez a tény kizárja azt, hogy valaha is találkoztak egymással. Ráadásul nemcsak 568-ig, amikor az avarok leverték a gepidákat, hanem azután is, hiszen a levert gepidák beépültek Erdély őslakosságába.

A román nép és nyelv eredetét tehát nem Erdélyben kell keresni, hanem olyan területen, ahol valóban nem érintkezettek a germánokkal. Ez a terület a Dunától délre lévő Balkán, annak is inkább a nyugati fele, mivel az ókorban a latin és a görög nyelv határa a Balkánt kettéválasztotta nagyjából a mai Niš–Skopje vonal mentén.⁷ Ettől keletre a görög, nyugatra pedig a latin volt köznyelv. A Bizánci Birodalom konzerválta ezt a helyzetet, mivel elsősorban a Balkán keleti felét tartotta hatalmában, a nyugati területeket csak időről időre. A 6–7. századtól kezdve benyomuló szláv törzsek a Balkánon élő, latinul beszélő hajdani provinciális lakosságot, amelynek ekkorra már természetesen semmilyen törzsi hovatartozása nem volt, egységesen *vlah*nak nevezte. A magyar nyelv ezt a megnevezést vette át, ezért volt a románok megnevezése *oláh*, az olaszoké pedig mindmáig olasz. Az itt élő latin lakosságra nem gyakorolt semmilyen befolyást a népvándorláskori germán nyelv, hiszen azok itt nem telepedtek meg, hatott viszont a szláv és a görög. A román nyelv pontosan tükrözi ezen hatásokat, és mivel mind a mai napig vannak olyan népek a Balkánon, amelyek ennek a neolatin nyelvnek a használói és örökösei, mint az arománok, a macedónok és az albánok, kétség nem fér hozzá, hogy a román nép ebből a tömbből szakadt ki, vándorolt el. Ezeknek a nyelveknek a képviselői mindmáig megértik egymás nyelvét, a Dunától északra települtek a 19. században még szoros kapcsolatban is álltak déli rokonaikkal.⁸

Az összehasonlító nyelvészet az egyes nyelvek, nyelvcsaládok egymásra hatásával foglalkozva abszolút kronológiát nem,

de relatív kronológiát fel tud állítani. Modern, hiteles nyelvészeti kutatások zárják ki a román nép őseinek jelenlétét Erdélyben a 3–6. században a kortárs germán nyelvi hatás teljes hiánya miatt.⁹ Ugyanezek a nyelvészeti kutatások bizonyítják az erős görög és szláv hatást elsősorban az egyházi nyelvben. Fontos tény, hogy a 17 latin eredetű egyházi szóból 15 a Dunától délre beszélt három dialektusban, az arománban pedig kivétel nélkül megvan, és ezek a szavak a román nyelv legősibb rétegébe tartoznak.¹⁰

A megoldás tehát kézenfekvő, de természetesen történetileg is bizonyítani kell, hogy kiállja a tudományos kritikát. Szerencsére vannak olyan források, amelyek ezt alátámasztják. Több bizánci forrás említi a vlah pásztorokat a 10–11. században, akik transzhumáló életmódot folytattak. Feltűnő, hogy az említések területi és időbeli meghatározása szinte kirajzolja e törzsek fokozatos északra vándorlását. A 11. században már a Bolgár Birodalom területén említik őket, a 12. század végén pedig Fogaras környékéről rendelkezünk adatokkal oláhok jelenlétéről a Magyar Királyság területén.¹¹

A régészeti és történeti források alapos elemzésével K. Strobel mondta ki a kemény ítéletet a dáko-román kontinuitás hipotéziséről, részletesen kifejtve annak tarthatatlanságát.¹² Elemzései végén leszögezi, hogy a visszamaradó tartományi népesség alkotói sem dák-rómaiak, sem dáko-románok nem voltak, mert ez a lakosság semmilyen kapcsolatba nem hozható a dákokkal, attól eltekintve, hogy etnikailag lehet köztük dák eredetűekkel is számolni; majd azt, hogy ez a közösségileg teljességgel szervezetlen lakosság képtelen lett volna ellenállni a germanizálódásnak, az avarizálódásnak vagy a szlavizálódásnak.

A román nép és nyelv kialakulásának helyes menete, amit egyébként a magyar tudományosság folyamatosan hangoztattott,¹³ tehát világosan kirajzolódik, és ezt az utóbbi évtizedekben már nemcsak a nyugati világ szakemberei, hanem egyre több román tudós is elfogadja, így látja. L. Boia professzor már húsz évvel ezelőtt leszögezte, hogy a dáko-román kontinuitás elmélete egy nacionalista fogantatású elmélet, nem más, mint naiv történeti hipotézis.¹⁴ Egyöntetűen ez az álláspont nyert elfogadást 2011-ben, amikor Fritz Mitthof és Meinolf Arens professzorok egy szűk körű nemzetközi kollokviumot rendeztek, amelyen számos ország neves szakemberei mellett román tudósok is részt vettek.¹⁵

Sajnálatos, hogy a legjobb román kutatóktól elfogadott helyes történetfelfogás még mindig nem terjedt el széles körűen, és nem ment át a politikailag erősen befolyásolt köztudatba. Az *Istoria românilor*ban D. Protase és D. G. Theodor írta meg az erről szóló fejezetet 2001-ben, amelyben sajnálatos módon nem vették figyelembe a hazájukban is megváltozott tudományos felfogást.¹⁶ Nem véletlen, hogy a nyugaton élő román történész, Gh. A. Niculescu megsemmisítő kritikát írt erről a műről.¹⁷ Leszögezte, hogy a nemzeti narratívát követő régészet rossz régészet; hogy az alacsony szintű értelmezés a régészet politikai érdekeknek való alárendeléséből fakad, és arra a következtetésre jutott, hogy az adott mű nem tudósoknak, hanem politikusoknak íródott. Hasonló álláspontot vall magáénak D. Dana is, megállapítva, hogy dákok alig mutathatók ki Dacia provinciában.¹⁸

A dáko-román kontinuitásnak nem elméletét, hanem hipotézisét tehát véglegesen a nacionalista és egyben naiv történelemmagyarázatok sorába kell utalni, és a mesék világába helyezve elfelejteni, vagy minél kevesebbszer foglalkozni vele. Ez immár így történik mind a román, mind a nemzetközi szak-

irodalomban. A tudománynak ennél sokkal fontosabb feladatai és céljai vannak. A hamis hipotézis évtizedeken keresztül való széles körű terjesztése, egyfajta hittételként való elfogadtatása azonban azzal járt, hogy a történettudományban járatlan tömegek tudatában még mindig a dáko-román kontinuitás jelenti a román nép eredetének tanát. Nem könnyű az így megrajzolt dicső hősi múltról alkotott elképzelést a tudomány által igazolt, de kevésbé látványos, realiztikus történelemképpel leváltani,

de ez közös feladatunk. Nem elég csak megkerülni és hallgatással mellőzni a téves hipotézist, de rá kell mutatni a tévedésre, és hiteles tájékoztatást kell nyújtani. Ez a feladata a román és a külföldi kutatóknak, szakíróknak és publicistáknak. Ami pedig a politikai háttérrel illeti – a történelem sokszorosan bebizonyította: nem az dönti el, hogy egy földnek ki a tulajdonosa, hogy ki a birtokosa, hanem az, hogy ki lakja be.

Jegyzetek

- 1 Tóth 1986, 46–106.
- 2 Daicoviciu 1970, 447–499; Daicoviciu–Petrovici–Ștefan 1964; Daicoviciu 1964, 53–58.
- 3 Alföldy 1977, 413–417.
- 4 Alföldi 1940, 129–180.
- 5 Kerényi 1941; Russu 1941–1943, 186–233; Russu 1967, 85–105; Russu 1977, 353–363; Russu 1981-es művét már erősen befolyásolta a nacionalista felfogás.
- 6 Daicoviciu 1969, 74–79. Hasonlóan Protase 2001, 555–605.
- 7 Ezt a nézetet vallották már a 19. században kiváló román történészek és nyelvészek, mint Rösler 1871, Philippide 1923–1927, és részben Densusianu 1901.
- 8 A témakör legalaposabb összefoglalását adja Du-Nay 2004.
- 9 Schramm 1997.
- 10 Kramer 1998, 15–22; Kramer 1999–2000, 149.
- 11 Gyóni 1944.
- 12 Strobel 2005–2007, 61–166.
- 13 Alföldi 1940; Vékony 1989; Tóth 1986, 46–106; Visy 2012, 233–255.
- 14 Boia 1999.
- 15 Dacians and Dacianism: Sources and Discourses from Antiquity to Modern Times. International conference, Vienna, May 13th–15th 2011. Organised by Fritz Mitthof (University of Vienna) and Meinolf Arens (Institut für Minderheiten und Regionalismus, Munich), https://altegeschichte.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_altegeschichte/inst_alt_ges_altertum_papyr/DakertagungII.pdf (2020. január 12.).
- 16 D. Protase 2001, 555–605; Teodor 2001, 639–759.
- 17 Niculescu 2004–2005, 99–124.
- 18 Dana 2011, 45–47.

Bibliográfia

- Alföldi A. 1940. „Dákok és rómaiak Erdélyben”: *Századok* 74, 129–180.
- Alföldy G. 1977. „Rec. von M. Constantinescu – Șt. Pascu – P. Diaconu (szerk.): *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bibliotheca Historica Romaniae, Monographs XVI. București 1975”: *Historische Zeitschrift* 224, 413–417.
- Boia, L. 1999. *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár.
- Daicoviciu, C. 1970. „Le problème de la continuité en Dacie”: C. Daicoviciu: *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*. Cluj, 447–499. (Első megjelenés: *Revue historique et archéologique*. Bucarest, 1940, 3–72.)
- Daicoviciu, C. 1969. „Die dako-römische Kontinuität nach der Aufgabe Dakien”: *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj*. Köln, 74–79.
- Daicoviciu, C. – Petrovici, E. – Ștefan, Gh. 1964. *Die Entstehung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache*. Bukarest, 73.
- Daicoviciu, C. 1964. „Ökor”: *Erdély története*. I. Bukarest, 26–58.
- Dana, D. 2011. *Fontes ad Zalmoxin pertinentes. Accedunt fontes alii historiam religionum Thracum Getarum Dacorumque spectantes. Izvoare privitoare la Zalmoxis și alte pasaje referitoare la religiile tracilor, geților și dacilor*. Bibliotheca Patristica Iassensis 3. Iași.
- Densusianu, O. 1901. *Histoire de la langue roumaine*. Paris.
- Du-Nay A. 2004. *A román nép kialakulása és korai története*. Budapest.
- Gyóni M. 1944. *A legrégebbi vélemény a román nép eredetéről*. Budapest.
- Kerényi A. 1941. *A dáciai személynevek*. Dissertationes Pannonicae I:9. Budapest.
- Kramer, J. 1998. „Bemerkungen zu den christlichen Erbwörtern des Rumänischen und zur Frage der Urheimat der Balkanromanen”: *Zeitschrift für Balkanforschung* 34, 15–22.
- Kramer, J. 1999–2000. „Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie der Kontinuität des Rumänischen und der balkanische Ethno-Nationalismus im 20. Jh.”: *Balkan Archiv* N.F. 24–25, 105–163.
- Niculescu, Gh. A. 2004–2005. „Archaeology, Nationalism and ‘The History of the Romanians’ (2001)”: *Dacia* N.S. 48–49, 99–124.
- Philippide, A. 1923–1927. *Originea românilor*. I–II.
- Protase, D. 2001. „Populația autohtonă în Dacia postromană”: *Istoria românilor*. II. București, 555–605.
- Rösler, R. 1871. *Romanische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*. Leipzig.
- Russu, I. I. 1941–1943. „Onomasticon Daciae. Numele de persoane in inscripțiile provinciei”: *Anuarul Institutului de Studii Clasice* 4, 186–233.
- Russu, I. I. 1967. „Tracii în Dacia romană”: *Acta Musei Napocensis* 4, 85–105.
- Russu, I. I. 1977. „L’onomastique de la Dacie romaine”: *L’onomastique latine. Paris, 13-15 octobre 1975. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris, 353–363.
- Russu, I. I. 1981. *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*. București.
- Schramm G. 1997. *Korai román történelem. Nyolc tézis a dél-kelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Debrecen.
- Strobel, K. 2005–2007. „Die Frage der rumänischen Ethnogenese: Kontinuität – Diskontinuität im unteren Donauraum in Antike und Frühmittelalter”: *Balkan-Archiv* N.F. 30–32, 61–166.
- Theodor, D. Gh. 2001. „Populația autohtonă din regiunile extracarpătice în secolele V–VII”: *Istoria românilor*. II. București, 639–759.
- Tóth E. 1986. „Dacia római tartomány”: Makkai L. – Mócsy A. (szerk.): *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 46–106.
- Vékony G. 1989. *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest.
- Visy Zs. 2012. „Dacia... diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta. Alföldi András és a daciai kontinuitás”: *Antik Tanulmányok* 56, 233–255.